

Ірина Петренко,

*кандидат історичних наук, доцент,
докторант історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка*

ЗАСТОСУВАННЯ ЄПИТИМІЙ У РОСІЙСЬКІЙ ПРАВОСЛАВНІЙ ЦЕРКВІ XVIII СТОЛІТТЯ

Розповідається про застосування церковних покарань – єпитимій, щодо мирян – порушників суспільної моралі. Визначаю функції єпитимій – репресивна і превентивна. Наголошується на тому, що метою єпитимії було не стільки покарати грішника, скільки виправити його, викликати в ньому сором за скоєне і потребу в щиросердному каятті.

Ключові слова: єпитимія, духовний суд, Російська Православна Церква, шлюбно-сімейні відносини, покута, гріх.

Морально-релігійний вплив Російської Православної Церкви на християн був надзвичайно великим. Прикметно, що Церкві з часом вдалося поширити його на всі вузлові моменти родинного життя людей: хрещення, вінчання, смерть; а також виховання і навчання дітей, вирішення судових суперечок, побутових конфліктів тощо.

Однією з прерогатив Церкви було здійснення судочинства, як наслідок, застосування покарань – відлучення (від причастя, благословення та ін.), анафемі, публічного покаяння (єпитимії), грошових стягнень, ув'язнення. Церковні покарання існують у всіх християнських конфесіях. Вони були встановлені ще правилами Вселенської Церкви.

Церковний суд у XVIII ст. відрізнявся певними особливостями від судів інших типів. Судові органи, як правило, діяли на основі кодексів своєї епохи. Духовний (церковний) суд, на відміну від світських, керувався нормами, які виникли давно, зокрема, в період Вселенських соборів. Така консервативність церковного суду ускладнювала процедуру ведення справи.

Метою цієї статті є аналіз застосування церковних єпитимій на основі архівних документів, виявлення їхньої ролі та ступеня дисциплінування ними мирян Російської Православної Церкви у XVIII ст. Увагу зосереджено на практикуванні єпитимій щодо порушників шлюбно-сімейних норм, зокрема перелюбників, двоєженців і двоємужниць, дітозгубників та ін. Територіальні рамки охоплюють українські землі, які перебували в складі Російської імперії у XVIII ст.

Дослідженню функцій церковно-судової влади, у т. ч. накладенню нею єпитимій, присвятили свої студії В. Демидов, О. Душин, М. Шпачинський [2; 7; 13] та ін. Вчені не лише теоретично осмислили єпитимійну практику, а й проаналізували застосування цього виду покарань у повсякденному житті.

Єпитимія – це церковне покарання за гріхи у вигляді церковної заборони або наказу виконати визначену кількість молитов, поклонів, здійснити паломництво,

яке священнослужитель-сповідник накладав на каяника відповідно до тяжкості скоєних ним гріхів [8, с. 52–53]. У XVIII ст. практикувалися церковне каяття, відлучення від Святих Тайн, саджання в холодне приміщення на ланцюг і тілесні екзекуції. Два останні види здавна використовувалися українцями. Отже, церковні покарання, по суті, виражалися у формі заборон, позбавляючи мирян на певний час тих благ, що дарувалися Церквою.

Тяжкі злочини проти церковних приписів підлягали відкритому церковному суду й призводили до відлучення від Церкви. Покарання поділяються на три ступені: 1) тимчасове позбавлення причастя; 2) позбавлення при цьому ще й участі в церковних молитвах; 3) повне відлучення від суспільства і віруючих [1, с. 274]. Як правило, в єпитимію призначався піст, молитва і милостиня. Причому, під поняттям молитви, окрім звичного значення слова, також розумілися справи благочестиві та богошанобливі («богопочтения»); під постом – також самоумертвіння й самовідречення, під милостинею – справи милосердя духовного й тілесного.

Єпитимію грішник міг відбувати: 1) у монастирі під керівництвом начальства; 2) у монастирському смиренні, (виконуючи важкі монастирські роботи); 3) у монастирському ув'язненні, що передбачало безвихідне перебування в обителі протягом певного часу; 4) під наглядом і керівництвом парафіяльного священника.

Засудженим на відбування єпитимії священнослужителям не дозволялося здійснювати богослуження. Від тілесного покарання духовні особи не звільнялися. Воно було скасовано тільки указом Катерини II в 1767 р. Найбільшою карою для духовенства вважалося запроторення в холодну на ланцюг. У разі тяжких злочинів їх чекало позбавлення сану і покарання за світськими законами. 14 вересня 1765 р. було заборонено позбавляти священника сану без синодального указу, а за архиєреями залишено право лише тимчасової заборони служіння.

Єпитимія призначалася різна, залежно від ступеня гріха мирянина, віку, соціального походження, міри визнання своєї провини і розкаяння. Коли грішник щиро каявся, обіцяв більше не повторювати скоєного і провини його була невеликою, то іноді єпитимія не накладалася. Священик, котрий накладав єпитимію, мав бути переконаним у тому, що вона не призведе до розпачу, лінощів або розчарування в Церкві мирянина. Єпитимія мала бути посильною для людини. Православне канонічне право визначало покуту не як покарання або каральний захід за гріх, а як «лікування духовне». Ступінь і тривалість покути обумовлювалися вагою гріховних злочинів і залежали від самого духівника.

У XVIII ст. в РПЦ суворі покути, передбачені прадавніми канонами (довгочасне відлучення від причастя, навіть припис молитися не в храмі, а на паперті тощо), майже не застосовувалися. У православ'ї правилами Святих Отців встановлювалися такі строки відлучення: єретикам і розкольникам – доки не повернуться в лоно Церкви; кровозмішникам – на 12 років; перелюбникам – від 7 до 15 років; убивцям – від 5 до 20 років, статевим збоченцям – від 7 до 15 років; клятвопорушникам – від 6 до 10 років; чаклунам – від 5 до 20 років.

Важливим елементом у системі духовних судів Російської імперії виступали духовні правління. Вони були проміжною ланкою між духовенством єпархії та

консисторією. Справи фондів духовних правлін є цінним джерелом для вивчення особливостей шлюбно-сімейних відносин серед православного сільського населення Російської імперії XVIII ст. Саме за порушення шлюбно-сімейних норм (перелюб, двоєженство і двоємужжя, багатощлюбність, дітозгубництво та ін.) накладалися покарання, що виражалися в формі церковних епитимій.

Зібравши фактичний матеріал щодо певної справи, духовне правління, не розглядаючи її, виписувало відповідні правила і постанови з церковних джерел (постанов Вселенських соборів, номоканонів, правил Святих Отців тощо) і покарання, яке призначалося грішникові. Тоді надсидало її зі своїм висновком до консисторії (або в домову канцелярію архиєрея). Консисторія переглядала справу, вимагала, в разі потреби, нових свідчень, доручаючи провести нові допити свідків, потім складала проект рішення, який утверджувався єпархіальним архиєреєм або повністю, або з доповненнями чи змінами. Іноді покарання призначала сама консисторія, відносно до вини покараного [13, с. 167–168].

Метою церковних епитимій було перевиховати порушника церковних норм і громадського спокою, очистити його сумління, викликати щиросердне каяття і не допустити подібної девіантної поведінки в подальшому. Тож можемо сказати, що у певному значенні завданням епитимій було «вилікувати» людину від гріха. Покарання мали впливати насамперед на совість грішника.

Так, у червні 1784 р. мешканка с. Гужовки Борзнянського повіту Чернігівського намісництва Ксенія Малечинова, внаслідок блуду, народила немовля, котре при пологах умертвила. Батьком дитини був її далекий родич Трохим Горбенко. Духовний суд виніс їй таке покарання: п'ять ударів різками і довічне заслання в Херсон. Крім того, вона мала відбути три роки церковної епитимії: «...» будет находится под присмотром тамошнего священника, которому велено внушать ей, Малечиной, как тяжесть преступления, так и величие Божия милосердия ко грешникам, истинно кающимся. Да и чтоб не только в назначенное епитимии время, но и во всю жизнь свою приносила Господу Богу чистосердечное покаяние, и сожаление о том ее преступлении, и ходит ей в церковь на всякое молитвословие. Также во время отправления божественной литургии слушания оной чрез год не позволять, а выходит ей из оной до окончания литургии» [3, арк. 1].

Згодом Ксенії було дозволено відвідувати Літургію, однак до Святих Тайн її не допускали. Жінка зобов'язувалася щоденно відбувати 20 земних поклонів і при цьому промовляти молитву: «Боже милостивий».

У 1790 р. настоятельці жіночого Харківського Хорошіївського монастиря, де покарана Уляна Яковлева покутувала свою провину за перелюб зі свекром Григорієм і народження дитини, Білгородська духовна консисторія доручила: «наставлять оную женку Закону Божию, приводит к истинному о преступлении ея раскаянию и внушать о происходящих от непостоянства худых следствиях, расположить ее к препровождению впредь целомудренной и богародной жизни, а в свободное время велеть ее употреблять и в труды монастырские, и чрез все время бытия ея под епитимиею в Святые посты исповедоваться, а Святых божественных таин не сподоблять, кроме смертного случая» [10, арк. 9 зв.].

1800 року титулярний радник Іван Козаченко подав прохання до Харківської духовної консисторії про розлучення з дружиною Наталією, яку звинувачував у перелюбі [4, арк. 1]. Жінка щирою серцем визнала те, що грішила. Консисторія шлюб Івана і Наталії розірвала. Чоловікові було дозволено знову одружитися, жінці заборонялося виходити заміж. Наталію відіслали в Хорошіївський Вознесенський жіночий монастир «к пребыванию в оном до кончины жизни ее, но снисходя на добровольное в законопреступлениях сознание, наложит на нее церковную епитимию [...] на семь лет» [4, арк. 163в.]. З них три роки вона мала перебувати в обителі, а чотири – під наглядом парафіяльного священика. У монастирі ігумена Феофанія повинна була «внушениями своими приводит ея к истинному о преступлении ея сожалению и чистосердечному пред Богом раскаянию, и при том строго за нею наблюдала» [4, арк. 163в.]. Наталія не мала права виходити з монастиря без нагальної потреби, а у вільний від роботи час мусила займатися рукоділлям. У разі щирого покаяння, їй можна було зменшити термін епитимії.

Церковні покарання у РПЦ в XVIII ст., порівняно з попередніми історичними періодами, значно змінилися. Православна Церква, усвідомлюючи виклики часу, дещо пом'якшила свої суворі дисциплінарні покарання, що застосовувалися в середні віки. VI Вселенський собор у 102 правилі дав загальні вказівки пастиреві церкви – співвідносити розмір заборон (епитимій) зі ступенем провини і з індивідуальними особливостями винного. Турбота пастиря мала полягати в тому, щоб «овцу заблудшую возвратить, а не гнать по стремнинам отчаяния, и уязвленную змием исцелить» [2, с. 101].

Духовний суд був закладом не стільки каральним, скільки виправним. Тому покарання, призначене грішникові, могли скасувати, якщо він усвідомив і спокутував свою провину. Легкі провини, як-от нечисті думки і бажання, грішник мав викласти священику на сповіді. Правдиве сповідання всіх смертних гріхів сприймалося як головна умова можливого прощення зі сторони Церкви. Звісно, до уваги бралася й недосконалість людської пам'яті. Однак вважалося, що примирення з Богом не може бути неповним, а зумисне приховування хоча б одного смертного гріха робить усю сповідь недосконалою, позбавляючи її статусу таїнства. Богослови стверджували, що така сповідь, по суті, призводить до нового гріха, тому для віруючого краще померти без подібного покаяння [7, с. 59].

Епитимії виконували дві основні функції: репресивну – покарати винного, і превентивну – попередити здійснення аналогічного злочину грішником та іншими вірянами.

У 1780 р. Святий синод указом від 21 березня підтвердив обережне застосування епитимій, приписавши «в рассуждение налагаемого преступникам запрещения причащения святых таин поступать осмотрительно так, чтоб и кающегося не обременить и не привести в отчаяние и в имеющем холодность к закону не умножить оную [...], что ж надлежит до умаления времени, то и в оном искренно раскаивающемся от церкви снисхождение оказывать нужно» [2, с. 102].

Практика застосування церковних покарань у XVIII ст. не обмежилася лише пом'якшенням епитимій. Зважаючи на соціально-економічні обставини, винний у порушенні шлюбно-сімейних норм не міг довго перебувати в монастирі,

спокутуючи свій гріх. Тривала відірваність грішника, особливо селянина, від господарства негативно позначалася на продуктивності праці, крім того, він не мав змоги сплачувати податки, його господарство руйнувалося, що суперечило інтересам держави. Тому єпархіальна влада іноді заміняла єпитимії тілесними покараннями.

Жінки, які мали малолітніх дітей, теж не могли на довго відлучатися від дому. Тому духовна влада їм пом'якшувала покарання таким чином, що скорочувала або взагалі скасовувала термін перебування в монастирі, компенсуючи це тривалішим перебуванням під наглядом свого парафіяльного священика.

У 1792 р. 30-річна мешканка слободи Печеніг Чугуївської округи, заміжня мати двох дітей Домна Коваленко була звинувачена в дітозгубництві. Жінка завагітніла після зґвалтування і народила мертву дитину, котру потім кинула в річку. 14 місцевих мешканців підтвердили під присягою, що «Кононенкова напретє сего была поведения хорошего, по чему и на поручительство взять ее желают» [11, арк. 1]. Білгородська духовна консисторія покарала Домну різками, віддала людям на поруки і наклала семирічну єпитимію. Покутувати її мусила вдома, під наглядом свого духовного отця, адже мала малолітніх дітей, доглядати за якими не було кому.

29 грудня 1799 р. у Білгородській духовній консисторії накладено єпитимію на солдатку Ганну з м. Охтирка. Жінка від кровозмішеного зв'язку народила дитину. Духовний суд призначив їй 12 років єпитимії вдома через те, що мала немовля [12, арк. 1].

Про наявність єпитимійників парафії або монастирі щорічно звітувалися до духовної консисторії. Як правило, в рапорті називався грішник, вина, за яку він був покараним, термін єпитимії. Так, уже згадувана ігуменя жіночого Харківського Хоросіївського монастиря звітувала в Білгородську духовну консисторію про відбування єпитимії Ульяною Яковлевою за перелюб зі свекром і народження дитини. У рапорті про грішницю зазначалося, що «в церковь Божию для слушания славословия Божия ходит и о содеянном преступлении плоды покаяния приносит». Священик Іоан Острогорський додавав до цього, що Ульяна «в прошедшие посты у меня исповедывалась и о содеянном преступлении плоды покаяния с сожалением приносит» [10, арк. 18].

Кирило Бавинін зі слободи Кам'янки Куп'янського духовного правління відбував покарання за перелюб і кровозмішування з дочкою своєї дружини Євгенією в Харківському Преображенському монастирі. У 1807 р. ієромонах Феодосій повідомляв про нього у Харківську духовну консисторію: «находясь в сем монастыре с начала наложенной ему епитимии и по сие время, вел себя честно, трезвенно, и ни в чем не подозрительно, а о содеянном им преступлении приносил пред Богом чистосердечное раскаяние, и в возлагаемые на него монастырские послушания исполнял добropорядочно» [5, арк. 41зв.].

Грішники по-різному ставилися до церковних покарань: одні відбували їх смиренно й терпляче, хтось чинив опір – тікав із монастиря або просив скоротити термін, хтось не відразу змирявся з необхідністю дотримуватися складних приписів, запроваджених Церквою для порушників норм подружнього життя. І це не є дивно, адже єпитимійник переставав бути рядовим мирянином, він

зобов'язувався виконати велику кількість поклонів, стояти в церкві там, де накаже ієрей, був відлучений від церковних таїнств, не міг брати участь у Літургії.

Смиренне перебування грішника в обителі часом винагороджувалося: йому могли скоротити термін перебування або відпустити на певний час додому (зокрема, для збирання врожаю). Наприклад, у 1747 р. засудженого на відбукання епитимії в монастирі за перелюб мешканця слободи Нова Водолага Білгородської духовної консисторії, писаря Григорія Маяцького відпустили до закінчення терміну епитимії за виявлене послуженство і щиросердне розкаяння [9, арк. 1].

Були й цілком протилежні випадки. Так, Анастасія Тимофеева у 1785 р. скаржилася в Чернігівську духовну консисторію на свого чоловіка, провінційного секретаря м. Ніжина Сидора, звинувачуючи його в перелюбі і зневажливому до неї ставленні [6, арк. 15]. Звинувачення Сидора в розпусному житті, пиятиці та численних зрадах. (наслідком чого стало народження від нього кріпачками двох дітей). Підтримала і його теща, були й інші свідки його гріховного життя. Зрештою духовний суд прийняв рішення про розлучення пари. Жінка отримала право знову вийти заміж, а на чоловіка було накладено довічну епитимію. Однак він незабаром утік від покарання і перебував у розшуку

Отже, у XVIII ст. в Російській Православній Церкві спостерігалось деяке пом'якшення церковних епитимій. Їхньою метою було не стільки покарати грішника, скільки виправити його, викликати сором за скоєне і потребу в щиросердньому каятті. Епитимії здебільшого мали форму заборон здійснювати певний церковний припис. Епитимія була одним із засобів стримування людини від скоєння гріхів, запобігаючи негативним учинкам і пристрастям. Духовні святині мали й практичну вигоду від епитимійників, адже виконання ними тяжкої фізичної праці за монастирськими мурами сприяло вирішенню певних господарських і побутових проблем.

Епитимійник таким чином виокремлювався з громади, на певний час відлучаючись від Св. Тайн, до яких були долучені інші миряни. Очевидно, епитимія спричиняла до того, що громадський осуд за певний протизаконний вчинок, який виявлявся в порушенні громадського спокою та порядку, змушував грішника покутувати свою провину і знову стати таким, як усі.

Перспективами подальших студій теми може бути розширення джерельної бази дослідження, хронологічних і територіальних рамок проблеми.

1. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А. Энциклопедический словарь: в 86 т. / Ф. А. Брокгауз, И. А. Эфрон. – СПб., 1893. – Т. XI. – 6–466 с.
2. Демидов В. А. Церковно-судебная практика по делам брачным в Белгородской епархии / В. А. Демидов // Харьковский сборник. – 1895. – Вып. 9. – С. 100–128.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 37. – Оп. 1. – Спр. 159.
4. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 145.
5. ДАХО. – Ф. 40. – Оп. 2. – Спр. 454.
6. Державний архів Чернігівської області. – Ф. 679. – Оп. 1. – Спр. 1365.
7. Душин О. Э. Исповедь и совесть в западноевропейской культуре XIII–XVI вв. / Олег Эрнестович Душин. – Санкт-Петербург: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2005. – 156 с.
8. Пуряева Н. Словник церковно-обрядової термінології / Наталія Пуряева. – Львів : Свічадо, 2001. – 160 с.

9. Центральний державний історичний архів України в м. Київ (далі – ЦДІАК). – Ф. 990. – Оп. 1. – Спр. 363.
10. ЦДІАК. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 1916.
11. ЦДІАК. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 2274.
12. ЦДІАК. – Ф. 2012. – Оп. 1. – Спр. 156.
13. Шпачинский Н. Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770 гг.) / Николай Шпачинский. – К., 1907. – 667+16+V с.

SUMMARY

Irina Petrenko

APPLICATION of EPITIMIES IN RUSSIAN ORTHODOX CHURCH IN THE XVII-TH CENTURY

The article tells about church punishments – epitimies to laymen – violators of public moral. Epitimies had repressive and preventive functions. The author emphasizes that the purpose of epitimy was not so much to punish a sinner, as to correct him, wake up shame for his deeds and requirement in candid repentance.

Key words: epitimy, ecclesiastical court, Russian Orthodox Church marriage-domestic relations, atonement.

Андрій Петрик

*кандидат історичних наук, доцент кафедри
давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін
Дрогобицького державного педагогічного університету
імені Івана Франка*

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ПЕТРО РАТЕНСЬКИЙ: ІГУМЕН, МИТРОПОЛИТ, ІКОНОПИСЕЦЬ, ПОЛІТИЧНИЙ ДІЯЧ, ПРОПОВІДНИК, ЧУДОТВОРЕЦЬ

У статті простежується політична, суспільна та душпастирська діяльність київського митрополита, відомого іконописця та теолога Петра Ратенського. Окрема увага звернена на дитячі та юнацькі роки майбутнього митрополита, робиться спроба реконструювати головні етапи його діяльності на теренах Галицько-Волинської держави та простежити роль у створенні Централізованої Російської держави із центром в Москві.

Ключові слова: Галицько-Волинська держава, Північно-Східна Русь, митрополит, ігумен, князь.

Постать київського митрополита св. Петра (Ратенського) неодноразово зацікавлювала дослідників історії церкви та Галицько-Волинської держави. Серед російських дослідників до особи митрополита в тій чи іншій мірі зверталися митрополит Макарій [19], Г. Прохоров [21], В. Ключевський [7], О. Горський [4] та Є. Голубинський. Є. Голубинський, не наводячи жодних підтверджень та джерел зазначає, що Петро Ратенський народився у Львові або Белзі [3, с. 2-5].